

До історії садиби М.МАКСИМОВИЧА

Михайло Олександрович Максимович - український учений-енциклопедист, професор Московського й Київського університетів, перший ректор останнього, - понад тридцять років прожив на Михайлівій Горі в селі Прохорівці (нині Канівського району Черкаської області). Розповідь про долю цієї садиби ґрунтується на матеріалах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського.

Він був уродженцем полтавського краю. Дитинство його пройшло над Дніпром і Наддесенням: Переяславщина, Новгород-Сіверська земля, с.Прохорівка на Золотонощині, де знаходилося чимале помістя його діда, дворянина й секунд-майора І.І.Максимовича. «Скільки різноманітних картин зливається тут в одну повну, живу панораму; так гарно звідси дивитися на красу і простір Божого світу!...»¹ - писав Михайло Максимович в історичному дослідженні «Бубновская сотня»¹, де з характерною для нього послідовністю і скрупульозністю виклав історію рідних місць.

Змалку хлопець любив цей край: Дніпро, наддніпрянські піски, сосни на пагорбі, котрий він згодом назве Михайловою Горою, трави й квіти цього краю, його цілюще повітря та життєдайне сонце, які в зрілішому віці повернули йому, хворому на ревматизм і майже сліпому, не лише здоров'я, а й можливість працювати творчо, натхненно, виявляючи й досліджуючи нові сторінки історії цього райського куточка в самому серці України.

Читаємо в документі від 30 серпня 1863 р.: «Я, який нижче підписався, котрий має жительство в Полтавській губернії Золотоніського повіту в селі Прохорівці, поміщик, чиновник 9 класу Олександр Іванів син Максимович, користуючись упродовж десяти років від старшого сина могого професора Імператорського університету св. Володимира Михайла Олександровича Максимовича, постійно і значною допомогою для менших двох синів та дочки моїх і одержуючи від нього для себе власно грошей тисячу карбованців асигнаціями, я за цю суму виділяю йому старшому синові моему в повне і спадкове його володіння, а не в рахунок належної йому по спадкоємництву частини з належного мені маєтку <...> перше місце для садиби при селі Прохорівці»².

Михайло Олександрович, на той час тяжко хворий, серйозно задумується про вихід у відставку зі служби в університеті. В 1835 р. його прохання про здачу ректорства задовольняється, хоча ще понад чотири роки він викладає російську словесність, проводячи заняття (практично нерухомих) у своєму помешканні. Хвороба прогресувала, і незабаром стало очевидно, що викладацьку роботу доведеться залишити.

Влітку 1837 р. було закладено хату на Михайлівій Горі, і вакації 1839 р. Максимович проводить у своїй ще не влаштованій садибі³.

У листі до М.Погодіна від 4 грудня 1840 р. Михайло Олександрович зауважує: «<...> буду садовину садити, розводити квітники, городити город, а можливо, візьмусь

і за рільництво, але для останнього не досить у мене землі»⁴.

Про будівництво хатини він пише багатьом друзям, у тому числі (в Москву 28.XI.1840 р.) Ю. Бартеневу, який відповідає: «<...> радію гумору вашому, але ще більше радію з солом'яного даху, під котрий ви переселяєтеся»⁵.

30 вересня 1840 р. М.Максимович подає у відставку, 26 квітня наступного - її отримує, і остаточно оселяється на Михайлівій Горі⁶. За отримані при відставці гроші прикупляє землі до садиби⁷.

Йому доводилося нелегко. «В перші роки після відставки, - писав згодом В. Науменко, - Максимович був фізично ослабленою людиною: зовсім без ніг (практично не міг ходити), майже без рук, з хворими очима <...>»⁸. Сам Максимович в «Автобіографії» вказував: «Я думав, як і всі гадали, що невдовзі вже Богу душу віддам. Але просидівши два роки на моїй Михайлівій Горі <...> не читаючим і не пишучим селянином-відлюдьком <...> я знову став на ноги, набув сили читати й писати по-трошку...»⁹. Доглядала Михайла його єдина й любима сестра, його вихованка Олена (Олександра). Допоміг повернути здоров'я колишньому ректору його батько, Олександр Іванович, який лікував травами. До осені 1842 р. здоров'я вченого покращало такою мірою, що він їде в Київ і тут отримує запрошення попечителя навчальних закладів князя С.І.Давидова знову очолити кафедру російської словесності в університеті. З вересня 1843 до літа 1845 р. він викладає там почасово, а також розпочинає співпрацю в Археографічній комісії. Під редакцією М.Максимовича видається перший розділ першого тому «Записок комісії за 1845 р.»

«З відновленням ненастанної праці повернулася до мене колишня хвороба на все літо 1845 р. А тому я повернувся знову на свою Михайлогорську хату»^{10,11}. Відтоді він не викладає в університеті, але майже щороку на зиму виїздить до Києва і Москви. Багато й напружено працює, вивчаючи архівні матеріали, документи, що зберігаються у приватних колекціях. За перше десятиріччя проживання на Михайлівій Горі на основі віднайдених матеріалів він публікує близько тридцяти наукових розвідок, повідомлень, досліджень з південноруської бібліографії, історії Волині, Київської Русі та міста Києва, стародавньої церковної архітектури, української (південноруської) словесності; історії козацтва; біографічні розвідки з життя козацьких гетьманів; фольклору та етнографії. Саме в цей період було видано такі його відомі наукові праці, як «Сборник украинских песен» (1849), «Волинь до XI века», «Об именах южнорусских городов», «Бубновская сотня», «Известия о гайдамаках», «Исследование о гетьмане Петре Конашевиче Сагайдачном» та ін. Редагує і видає часопис «Киевлянин».

Проте він дедалі більше відчуває невлаштованість і самотність. У грудні 1850 р. помирає його батько¹², залишивши синові невелику земельну спадщину з кріпосними людьми¹³, а через два роки виходить заміж сестра, до цього часу господиня в садибі, яку він «17

* Тут і далі цитати подано в перекладі редакції.

© Сергійчук Лариса Володимирівна, Київ, 1995

років пестив, як дочку свою»¹⁴. З опустілої Михайлової Гори Максимович надовго від'їздить у Турановку до дядька по матері Іллі Федоровича Тимківського¹⁵.

Немолодий уже Максимович задумується над улаштуванням особистого життя. Серед його паперів, що зберігаються в Інституті рукопису, є доволі цікаві записки «О супружестве», зроблені в 1853 р.¹⁶ Цей рік став поворотним у самотницькому житті Максимовича. «Залишившись самотнім на моїй Михайловій Горі і побачивши «яко не добро человеку быти единому» одружився ...з україночкою, яка народилася на тій же Згарі, що і я»¹⁷. А в листі до П.Г.Лебединцева (від 30 квітня 1871 р.) знаходимо: «... в цей день 1853 року взяв я шлюб у Драбові, в Михайлівській церкві...»¹⁸. Наступного після одруження року він констатує в листі до Погодіна: «Я оженився на безпроданій, отже залишаюсь, як і раніше, на пенсії своєму...»¹⁹.

На Михайловій Горі з'явилася, нарешті, господиня - гарна на вроду, тендітна, вишукана жінка. Марія Василівна (нар. 1834 р.) походила зі збіднілого роду Товбичів зі Згарських хуторів на Золотонощині²⁰. Була освічена, музично обдарована²¹.

Познайомившись 1858 р. у Москві з Марією Максимович, Т.Шевченко записав у «Щоденнику»: «Яке миле, прекрасне створіння. Але що в ній найчарівніше з усього, це чистий, незайманий тип моєї землячки. Вона прогнала для нас на фортепіано декілька наших пісень. Так чисто, безманірно, як жодна велика артистка грати не вміє. І де він, старий антикварій, викопав таке свіже, чисте добро? І сумно, і завидно»²². І за кілька днів - знову в захваті: «Вечір провів у своєї милої землячки М.В.Максимович. І не дивлячись на страстну п'ятницю, вона, мила, увесь вечір співала для мене наші рідні задушевні пісні. І співала так сердечно, прекрасно, що я уявив себе на березі широкого Дніпра. Чудові пісні! Чарівна співачка!»²³

З появою Марії оселя на Михайловій Горі аж проясніла. А господар відновлює свою літературно-наукову роботу. Тепер він часто виїздить до Москви і Києва з потреб дослідницьких, редакторських, видавничих²⁴⁻²⁶.

Початок 1860 р. ознаменувався на Михайловій Горі радісною і довгожданою подією. «З сердечним задоволенням сповіщаю тобі, що цього лютого 22го в 7 годині вечора Господь дарував мені сина, нареченого Олексієм...»²⁷. Полетів радісний лист не тільки в Москву до Погодіна, а й до Петербурга, Тарасу Шевченку²⁸.

Олексій був відрадом для батька. Здобувши домашню освіту, в 1871 р. став учнем київської гімназії²⁹, потім скінчив колегію Павла Галагана. Мав юридичну освіту. Працював мировим суддею в Золотоноші. Там одружився з дочкою штабс-капітана О.Ісаевича Катериною^{30,31}. Працював членом окружного суду у Вітебську. За деякими даними, подружжя зійшло зі світу в 20-х роках нинішнього століття. Їхній син Всеволод помер напередодні першої світової війни³², похований біля діда на Михайловій Горі³³.

15 березня (ст.ст.) 1865 р. у Максимовичів народилася донька Ольга³⁴. Набула педагогічну освіту. Закінчила вищі жіночі курси в Києві³⁵. Вчителюючи в селах Переяславського повіту Полтавської губернії, здобула ширшу повагу й прихильність учнів та їхніх батьків³⁶. Але доля відміряла їй короткий вік - усього 25 років. Похована Ольга Максимович на приходському цвинтарі с. Дем'янець³⁷.

З народженням дітей невелика хатина Максимовичів

стає тісною. І Михайло планує спорудження нової. В листах до свого давнього друга П.Г.Лебединцева він пише: «Мені дуже важко залишатися тут на відлюдді і в тісній хатинці...»³⁸. «А тим часом я ще тим знеособив своє утримання, що, зазнаючи погану зимівлю в своїй старій хатині, заклав нову...»³⁹. І далі, у вересні 1868 р.: «...припасіть мені у благословіння моєї Михайлогорської хати храмовий образ Премудрості Божої...»⁴⁰.

Сам учений здебільшого мешкав у невеличкому флігелі, збудованому ще влітку 1859 р. Перед поверненням додому після своїх наукових студій завжди прохав Марію Василівну протоплювати, провітрювати його, підтримуючи чистоту. Саме у флігелі написав Максимович чимало праць, тут зберігалася його унікальна бібліотека, тут влаштовувалися часті гості Михайлової Гори, яка мала класичний вигляд українського наддніпрянського хуторця. З листів господаря знаємо, що були тут клуня, кошара, «льодовня», великий льох, стайня, хатина для прислуги, парник. Мали Максимовичі до 10 осіб дворових людей, які працювали в господарстві.

Бували на Михайловій Горі сім'я Кулішів, М.Погодін, Ю.Бартенев, П.Лебединцев, І.Соколов, В.Науменко та ін. Особливою подією було гостювання влітку 1859 р. Т.Шевченка. Спілкування з Максимовичами, атмосфера, що панувала тут, дали поштовх до реалізації його задуму - написання поеми «Марія».

Добре знав Михайлову Гору та її жителів М.Гоголь, задушевний приятель Максимовича ще з часів московського періоду життя. Михайло Олександрович їздив до товариша в Яновщину на гостини⁴¹. І чи не сам Максимович назвав найстарішу сосну в своїй садибі на честь великого земляка⁴².

Але радість спілкування з цікавими людьми затьмарювала буденність життя, нестатки⁴³. В 1871 р., коли громадськість Росії відзначала 50-річчя науково-літературної діяльності Максимовича, Київська учбова округа видає йому одноразову фінансову допомогу - три тис. крб.^{44,45}. Тоді ж він стає володарем майже 400 десятин землі в Балтському повіті Подільської губернії.

За кілька місяців до смерті в листі до П.Г.Лебединцева він писав: «Я стаю в Балтському повіті власником Маншуровської 2-ї ділянки в 382 десятини... тобто вдсятеро проти мого Михайлівського землевласництва в 38 десятин ... але яке коштує мені не менше матеріально, а душевно - і вдсятеро більше, яке зате дало мені, тим часом, неждано 32 роки нового життя... А тому я наддніпрянський михайлогорець уже до кінця моїх днів»⁴⁶.

М. Максимович помер 10 листопада (за ст.ст.) 1873 р., а Михайлова Гора навіки прийняла його прах.

Ненадовго пережила чоловіка його дружина (померла в Києві 3 травня (за ст.ст.) 1882 р. і похована на Щекавиці⁴⁷, неподалік від прадіда М.Максимовича)*.

Михайлова Гора перейшла у власність Олексія Максимовича. На початку 90-х років ХІХ ст. спадкоємці господаря звели на садибі новий будинок⁴⁸, який проіснував до 70-х років нинішнього століття.

«Минув час ... Над могилою Михайла Олександровича збудовано високого кам'яного пам'ятника, а частину землі на Михайловій Горі набув у власність і оселився один з найближчих до Максимовича українців

* Автор статті висловлює щиру подяку некропознавцю з Києва Людмилі Проценко за допомогу у встановленні дати смерті М.В.Максимович.

і найлюбший його серцю, мовляв, позауніверситетський учень Володимир Павлович Науменко⁴⁹. «Повівся в 80-ті роки звичай збиратися у нього серед літа однодумцям українцям, людям і старшого віку і молодшого - там, на Михайловій хуторі, проводити щирі розмови та різноманітні бесіди на українські теми культурного, політичного й романтично-чутливого характеру. Згадується, як через п'ятнадцять років після смерті Михайла Олександровича в давній 1888 рік скупчилася на Михайловій Горі чимала громадка і, вирушивши з оселі Науменка в подорож на Чернечу гору до Шевченка в гості, завітали до близької могили, обмінялися думками з приводу напису, що вирізано на цоколі пам'ятника вченому істориком і природнику... та голосно заспівали < ... >⁵⁰. Ці спогади належать І. Житецькому і наводять на думку про те, що навіть через багато років, як не стало перших господарів Михайлової Гори, вона традиційно залишалася місцем спілкування людей творчих і науковців, місцем, де формувалася українська громадська культурно-естетична й наукова думка.

Плин часу і буденність вносили зміни не лише в життя мешканців Михайлової Гори, а й в стан самої садиби. Змінювалися господарі - щось будувалося нове, старе руйнувалося, не залишаючи і спогаду про людей, що тут жили. Вже в 1891 р. не існувало флігеля⁵¹, що слугував кабінетом вченому, невідома доля його унікальної бібліотеки. В березні 1979 р. згорів будинок, зведений спадкоємцями Максимовича. Ще до недавнього часу в літературі побутовала думка, що саме цей будинок належав Михайлу Олександровичу і що саме в ньому влітку 1859 р. зупинявся Тарас Шевченко. Нововіднайдені документи доводять інше.

Буревієм пронеслися події революційних і громадянських битв. У 1919 р. було репресовано й страчено В.Науменка, а його сім'я невдовзі після трагічних подій виїхала з Прохорівки. Спорожніло наприкінці 20-х і домашнє гніздо Максимовичів.

Рішенням уряду УРСР 1929 р. садибу М.Максимовича передано у володіння Академії наук⁵², де було влаштовано будинок відпочинку. Отже, науково-творча традиція ніби підтримувалася. Але постійне збільшення кількості відпочиваючих потребувало і розширення території, і зведення нових споруд з вигодами, внаслідок чого стара забудова поступово і методично перебудовувалася або й зовсім руйнувалася. Нині мало що нагадує тут про старе обійстя. Хіба що льох, якому, переказують, понад 150 років, та стайня, перебудована в клуб з бібліотекою; переобладнана до невпізнання оселя В.Науменка, від якої віє пусткою і тугою за минулим часом. Кілька невизначених споруд мають суто господарське призначення.

Про минуле нагадує і 600-річний дуб, котрий пам'ятає Тараса Шевченка, сосна Миколи Гоголя та могила самого патріарха української науки, яку пощадив час, а люди затоптали могилу його внука, що була поряд⁵³.

Шануючи пам'ять вченого, працівники Шевченківського національного заповідника в м. Каневі протягом багатьох років опікуються садибою, незважаючи на те, кому в той чи інший час вона належала. Неодразом порушувалося питання про включення Михайлової Гори до складу Шевченківського національного заповідника, що надало б їй відповідного статусу і престижу та забезпечило збереження й охорону. Ще в 1952 р. АН України своїм листом клопоталася перед урядом про приєднання території садиби як складової заповідника і про створення там літературної експозиції. І хоч так не сталося, все ж у будинку спадкоємців Максимовича науковцями було створено музей вченого.

Нині під постійний догляд взяті паркові насадження на Михайловій Горі; реставрується пам'ятник на могилі М.Максимовича і, звичайно, продовжується пошук нових документальних даних про долю вченого, його родини, садиби.

1. Максимович М.А. Бубновская сотня // Собр. соч. М.А.Максимовича. Исторический отдел. - М., 1878. - Т.1. - С. 762.
2. Центральний державний історичний архів України, ф.2038, оп. 1, спр. 350, арк. 1 - 2.
3. Пономарев С. Михаил Александрович Максимович. - СПб., 1872. - С.47 - 53.
4. Національна бібліотека Росії (далі - НБР), ВР, ф.19, Пог/ П 19/116.
5. Інститут рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського (далі - ІР), III 5109.
6. Максимович М.О. Автобіографія // Києв. Старина. - 1904. - Т.86. - С.343.
7. ІР, III 5907.
8. Науменко В. Скорбная страничка из жизни М.А. Максимовича // Києв. Старина. - 1898. - Т.63. - С.274.
9. Максимович М.О. Автобіографія // Києв. Старина. - С.343.
10. Там само.
11. Лист М.О. Максимовича до П.Г.Лебединцева від 8 квітня 1868 р. // ІР, III 4799.
12. Лист М.О.Максимовича до М.Погодіна 23 грудня 1850 р. // НБР, ф. Пог/П 19/118. - С. 9.
13. Горбань М. Папери діда та батька М.О.Максимовича // Україна. -1929. - Травень - червень. - С.91.
14. Лист М.О.Максимовича до М.Погодіна 18 грудня 1851 р. // НБР, ф. Пог/ П 19/118. - С.16.
15. Шугуров М. Ілля Федорович Тимківський // Києв. Старина. - 1891. - Т. 35- С.96.
16. ІР, III 2423.
17. Максимович М.О. Автобіографія // Києв. Старина. - С.344.
18. ІР, III 4828.
19. НБР, ф. Пог/П 19/116. - С.19.
20. ІР, ф. XXXII, I - 503, од. зб. 84. - Виходячи з указанного листа, Марії Василівні 21 листопада 1858 р. сповнилося 24 роки.
21. Єфіменко Л.М. Т.Г. Шевченко і М.О. Максимович (машинопис). - 1969 // Архів Шевченківського національного заповідника в м. Каневі, ф.9, оп. 1, спр. 5, арк. 9.
22. Тарас Шевченко. Повне зібрання творів. - К., 1964. - Т.5. - С. 213.
23. Там само. - С. 215.
24. ІР, ф. XXXII, I - 503, од. зб. 21.
25. Уривки з листів М.О.Максимовича до М.В. Максимович з Москви взимку 1858 - 59 рр. // ІР, ф. XXXII, I - 503.
26. Там само.
27. Лист М.Максимовича до М.Погодіна 28 лютого 1860 р. // НБР, ф. Пог/П. 19/119.
28. ІР, III 4893. - С.1.
29. Науменко В. Два рукописних вірші М.О. Максимовича // Києв. Старина. - 1891. - Т. 35. - С. 481.
30. Архів відділу ЗАГСу м. Києва, кн. 609.
31. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. - К., 1908. - Т.ІІ. - С. 230 - 238.
32. Кардиналовська Т. Невідступне минуле // Дніпро. - 1991. - №9. - С.94.
33. Науменко В. Михайлова гора. Альбом фотографій. 1908 р. // ІР, ф. 208, од. зб. 26.
34. Архів м. Києва, ф. 244, оп. 2, ч. III, спр. 841, арк. 3.

35. Вчилася разом з О.Ф.Хоружинською. Згадується в листі до неї І. Франка від 10 січня 1886 р. У зв'язку з цим автор статті бере на себе відповідальність внести поправку до 50-томного видання творів І.Я.Франка. В т.49, у примітках до вказаного листа слід зазначити: «Максимовичка - Максимович Ольга Михайлівна (1865 - 1891), дочка М.О. Максимовича».
36. Коваленко Гр. Ольга Михайлівна Максимовичівна // Зоря. - 1893. - №24. - С.482 - 483.
37. ЦДІА України, ф.224, оп.3, спр. 370, арк. 239.
38. ІР, ф. III 4766.
39. Там само, ф. III 4781.
40. Там само, ф. III 4802.
41. Там само, ф. II 2449.
42. Сосна веймутова (*Pinus Veimutiana* / L.) росте на Михайловій Горі й нині. Має понад 250 років.
43. Науменко В. Два рукописних вірші М.О.Максимовича // Кисв. Старина. - 1891. - Т. 35. - С. 481.
44. Державний архів м.Киева, ф. 16, оп. 310, спр. 123, арк. 24.
45. Юбилей Михаила Александровича Максимовича. - К., 1871. - С.69.
46. ІР, III 4848.
47. ЦДІА України, ф. 127, оп. 1078, спр. 748, арк. 137.
48. ІР, ф. 208, спр. 26, арк. 1.
49. В. Науменко облюбував цю місцевість ще перебуваючи репетитором у Олексія Максимовича в 1871 - 72 р., а придбав частину садиби вже в 1880 р. // Черкас. обл. архів, ф. 472, оп. 1, спр. 275, арк. 4.
50. Житецький І. Життя М.О.Максимовича // Україна. - 1927. - Кн. 6(25). - С.24.
51. Науменко В. Памяти И.Ф.Тимковського, М.А.Максимовича и П.А.Антоновича // Киев. Старина. - 1891. - №10. - С.134.
52. Архів АН України, ф.251, оп.1, спр.454.
53. ІР, ф.208, од. зб. 26, арк.7.

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Ірина Іванова, Світлана Бойчук

Миколаївська обласна наукова бібліотека ім. О.Гмирьова в роки війни

У рамках державної програми з розшуку та повернення культурних цінностей України, втрачених у роки другої світової війни, працівниками відділу рідкісних і цінних видань розпочате детальне вивчення архівних матеріалів діяльності бібліотеки в цей період, зокрема під час окупації (серпень 1941 - березень 1944).

Важко припустити, що в тяжкі окупаційні роки бібліотека могла працювати й обслуговувати читачів. Проте матеріали Миколаївського обласного архіву підтверджують цей факт. Згідно зі звітом бібліотеки за 1944 р., з 1 серпня 1941 р. по 3 березня 1944 р. її працівники обслужили 6391 читача, яким видано 65158 прим. літератури [1].

Умови існування бібліотеки були важкими. За вимогою окупантів, з фондів було вилучено соціально-економічну літературу, книги єврейською мовою та єврейських авторів [2]. Становище дедалі ускладнювалося. Відступаючи, фашисти руйнували приміщення, відбирали цінні книги, а радянську та єврейську літературу знищували [2]. За офіційними даними, сума збитків, завданих бібліотеці, становила 529895 крб., у тому числі: «книжкове майно - 514325 крб., інвентар - 7170 крб., будівля - 8100 крб.» [3].

Однак працівникам бібліотеки вдалося зберегти значну кількість літератури. Л.Бабкова, О.Прокоф'єва, З.Юрченко нагороджені медалями «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні» [4].

Дбали про збереження фондів не тільки обласної бібліотеки. Збиралась література з розгромлених бібліотек міста і зберігалася до кінця окупації. Таким чином було врятовано 30 тис. книг [5]. Після визволення міста вони були повернуті бібліотекам педагогічного й суднобудівного інститутів, заводу ім. 61 Комунара, обласній бібліотеці та ін.

28 березня 1944 р. місто було звільнене, а 5 квітня бібліотека відкрилась для читачів, повернувши на полиці врятовані видання [1]. Починаючи з червня цього ж року, до бібліотеки почала надходити друкована продукція з Держфонду літератури [1]. Можливо, саме тоді до фондів потрапили видання воєнних років, які напередодні свята Перемоги експонували на книжковій виставці «Книги - фронтовики». Серед них - анотований покажчик літератури за 1941 р. «Великая Отечественная война советского народа» (М., 1942), літературно-художній журнал «Красноармеец», ілюстрований щомісячник «Великая Отечественная война» та ін. Усього у фондах бібліотеки налічується близько 500 назв книг і 30 назв журналів та газет, що видавалися в роки війни.

Робота триває. Можливо, будуть нові знахідки на шляху вивчення 115-річної історії Миколаївської обласної бібліотеки.

1. Миколаївський обл. архів, ф.3552, оп.1, спр.8.
2. Там само, ф. 2792, оп.1, спр.11.
3. Там само, спр.12.

4. Там само, спр. 4.
5. Друкована історія бібліотеки (підготовлена на поч. 50-х років, зберігається у фондах бібліотеки).